

Elmar Holenstein

A világ közepe

Időjárástérképek -- kulturális térképek -- mentális térképek

Jó egy évvel ezelőtt egy fiatalabb társadalomfilozófus társaságban azt mesélte, hogy egy diáklány, nem ázsiai vagy amerikai, mindjárt három helyen is elírta Leibniz nevét. Erre valaki, akit az élettapasztalatai szerényebbé tettek, rávágta: "Mi sem tudjuk, hogy írják az indiai és kínai filozófusok nevét." Mire a másik: "De hát végül is Európában vagyunk." A kollégája elképedt arca: Ez az ember nem erre a világra jött, amikor megszületett? Miféle mentális tudománytérképet hord magával? Talán egy olyan térképet, amely a tudománytörténetet Európa megszokott határain belül ábrázolja? Egy olyan térképet, amelyen Európát csupa fehér foltok veszik körül? A régi térképeken fehéren maradtak a Föld olyan félreeső területei, ahol európai ember még nem járt.

A svájci időjárás

Még néhány évtizeddel ezelőtt szinte kizárólag ilyen fajta időjárás térképeket lehetett látni. Megmutatták az időjárást Svájc, vagy valamilyen ország határain belül, azon kívül pedig semmit. Elég tudni, milyen az idő itt és ma. Ha az ember azt szeretné megtudni, hogyan fog alakulni a következő napokban és miért, abban egy olyan térkép segíthet, ami éppoly kevésbé ér véget az országhatárnál, mint a napsütés, a szél és az eső. Ma olyan műholdfelvételeket kapunk, amelyek semmilyen országhatárhoz nem igazodnak. Az országunkban uralkodó időjárás csak részben függ országon belüli tényezőktől. Szerepet játszik benne az Alpok, akárcsak a saját károsanyag-kibocsátás. Az időjárás nagyobb részt máshol keletkezik, kint az Atlanti-óceán fölött. Gyermekkorunktól az emlékezetünkbe vésődtek az "azori anticiklon" és a "Grönland felől érkező hideg légtömegek" kifejezések.

És éppen a kulturális térképek tartoznak különösen gyakran ugyanabba a típusba, mint az országos időjárás térképeink. Egy tartományt vagy egy egész országot kizárólag esetleges határain belül ábrázolnak. Csak a körülhatárolt területen belül vannak feltüntetve a táj jellegzetességei és a kulturális emlékművek. Az összekötő vonalakat, még a folyókat és tavakat is, egyszerűen elvágják a határon. A határokon átlépő hatásokat még csak nem is jelzik. Ami belül van, az mintha önmagából nőtt volna ki, és önmagában is érhető volna.

A svájci irodalmárok egy ideig úgy határozták meg magukat, hogy ők "svájci állampolgárok és német kultúrpolgárok." De Leonardo vagy Goya, akik forradalmasították megszokott látásmódunkat, talán németek voltak? Vagy Descartes és Spinoza? Néhány svájci filozófus jobban vonzódik John Locke-hoz és David Hume-hoz, mint Fichtéhez és Hegelhez. Persze a königsbergi Kant valamennyiükön túlsz. De mire ment volna Kant Hume és

Rousseau tanulmányozása nélkül? Magától értetődik, hogy Goethe és Schiller műveltségünk fontos alkotórésze. De Dosztojevszkij és Tolsztoj elolvasása után nem toltuk egy kicsit hátrébb és félre őket?

Amit olvasunk, azt nagyobb részt az országunkon és nyelvterületünkön kívül írták. Amit gondolunk, az olyan elképzelésekre vonatkozik, amelyek egész máshol alakultak ki. A politikával sincs ez másképp. 1848-ban létrejött volna Svájcban szövetségi alkotmány a szomszédos Franciaországban zajló forradalom nélkül? Az államhatalmi ágak szétválasztásának gondolata Svájcban született meg? Sem a szabadelvű, sem a szociáldemokrata pártok nem eredeti svájci fejlemények. A politikánkért mindazonáltal mi magunk vagyunk felelősek.

Európa határai

Vessünk tehát egy pillantást politikai honunk és anyanyelvi területünk határain túlra, és próbáljunk meg eligazodni Európában. Ha a kartográfiával próbálkozunk, gyorsan beleütközünk a nemzeti időjárás térképekről már jól ismert térképtípusba. Az etnocentrizmus kirívó példája "Európa középkori egyetemeinek és fontosabb iskoláinak térképe", amelyet egy svájci tudományszociológus készített. A megszokott Európa-térképeken mindig feltüntetik Észak-Afrika egy sávját is. A földrészek határai nem igazodnak a szélességi és hosszúsági fokokhoz. Aki Máltát és Krétát is szeretné egy Európa-térképre fölrajzolni, annál Észak-Afrika egy része is elkerülhetetlenül rákerül a képre. A tudományszociológus térképe nem ezt a mintát követi, hanem megelégszik az észak-afrikai partvonal felvázolásával. Se Tunisz, se Bedzsája, se Kairouán nincs feltüntetve. Pedig a mallorcai polihisztor, Ramon Lull többször is járt Tuniszban. A domonkos rend fenntartott ott egy iskolát arab nyelvű tanulmányokra. Fibonacci, az első jelentős európai matematikus Archimédész után a kabíliai Bedzsájában folytatott tanulmányainak köszönheti forradalmi felfedezéseit. Európa legrégebbi orvosi egyetemein, Salernóban és Montpellier-ben a kairouáni Isaac Israeli szövegeit olvasták.

Keleti irányba a térkép három-négyszáz kilométerrel Konstantinápoly előtt ér véget. A peloponnészoszi Misztrasz, a késő-bizánci birodalom második intellektuális központja még ráfért volna a térképre, de szintén hiányzik. A reneszánsz filozófiájának kialakulását és a hellenisztikus ókorhoz való visszafordulást az európai művészetben és irodalomban ezzel a két művelődési központtal létrejött olasz kapcsolatok hívták életre. A mentális Európa-térkép, amelyet sokan hordanak magukban a kontinens kultúrájáról az antikvitás kora óta anélkül, hogy észrevennék, egy fél-térkép, amely csupán Nyugat-Európára korlátozódik.

Mindig tanulságos dolog egy pillantást vetni a valódi térképekre. A távolság az Ibériai-félsziget és Afrika között fele annyi sincs (14 km), mint Franciaország és Anglia között (32 km). A gibraltári szoros keskenyebb, mint a Genfi-tó a legszélesebb pontján. Afrika jól látható az európai partokról — és viszont, Európa is az afrikai partról.

Sem a szuverén államok, sem az "Óvilág" kontinenseinek és szubkontinenseinek (Afrika, Ázsia, Európa) meglehetősen konvencionális határai nem voltak soha értékközösségek tartós határai. Még a huszadik században sem volt a Földközi-tenger mindig egyszerre állami, gazdasági, etnikai, nyelvi és vallási határ is. Két spanyol exklávitól eltekintve a marokkói parton, a Földközi-tenger nyugaton először csak Algéria 1962-es függetlenségével vált ilyen határrá. Csupán egy fél évszázad elteltével ki

gondolhatja azt, hogy a megvont határok most egyszer s mindenkorra stabilak is maradnak? Az áthágások hol az egyik, hol a másik oldalról indulnak ki. Most ismét Afrikán a sor. Az afrikaiakat, akik szeretnének átkelni Európába, már megszámlálni sem lehet.

Ma feszülten keressük Európa kulturális definícióját. *"What does he know of Europe who only Europe knows?"* ("Mit tud Európáról az, aki csak Európát ismeri?"), hogy Kipling szójátékával éljünk. Valami nem önkényes kritériumot keresnek arra, hogy az Európán kívüli államokat ne kelljen beengedni az EU-ba. Az egyik hagyományos szempont egy ilyen definícióhoz abban áll, hogy Európát a hellenisztikus és a bibliai világszemlélet és értékrend sajátos ötvözeteként fogják fel. Ha azonban feltesszük a kérdést, hogy hol is hozták létre ezt az ötvözetet, csak azt felelhetjük: nem Európában, hanem Délnyugat-Ázsiában és Észak-Afrikában. Zsidó tudósok és őskeresztény egyházatyák voltak a megalkotói. Az alexandriai Philón, a palesztinai Ceasereából való Origenész és a numídiái Hippóból való Augustinus tartozik ide.

Ezt az ötvözetet a középkorban filozófiailag elmélyítették. Vezetői éppen a muszlim tudósok voltak al-Farabótól Ibn Rushdig (Averroesig), akiket olyan zsidó tudósok követtek, mint Moses Maimonidész. A muszlim, zsidó és keresztény gondolkodókat ugyanaz a probléma foglalkoztatta: hogyan egyeztessék össze a kinyilatkoztatási szövegekben található tanításokat a hellenisztikus filozófusok elméleteivel. A muszlim tudósok megoldási stratégiái aztán útmutatóul szolgáltak zsidó és keresztény olvasóik számára. Johann Gottfried Herder Európa kultúráját konzekvensen "római-görög-arab magból sarjadt növénynek" nevezi. Sőt, azt írja, hogy Mohamed — természetesen közvetett módon — épp annyira iránymutató volt az európai filozófia számára, mint Arisztotelész. A politikusok és egyházi emberek közül, akik az EU alkotmányában rögzíteni akarták Európa keresztény örökségét, egyik sem tartotta szem előtt Herder történelemszemléletét.

Menjünk még egy kicsit vissza: miért dél-keletről jött Európa filozófiája és tudománya, nem pedig északnyugatról, újkori központjából? A válasz azonnal szembeötlök, ha egy rápillantunk a térképre. Hellasz az az európai ország, amely a legközelebb fekszik az akkori legfejlettebb városi, írásbeli és tudományos kultúrákhoz a Nílus völgyében és a két folyó vidékén. Ugyanez érvényes Izraelre is. Nem egy távoli, félreeső hely. Föníciával együtt Egyiptom és Mezopotámia között fekszik, a "termékeny félhold" központi zónájában, ott, ahol először alakult ki egy alfabetikus írás. A zsidó monoteizmus etikájának univerzális horizontja és a bibliai teremtéstörténet etimologizáló természetfelfogása nem érthető meg a zsidó elit kapcsolatai nélkül Egyiptommal, a szomszédos Föníciával, Mezopotámiával, és végül az őket a babiloni fogságból megszabadító perzsákkal. Názáret mellesleg közelebb fekszik Türoszhoz és Szidónhoz, mint Jeruzsálemhez.

Az ilyen megfontolások indítottak arra, hogy egy filozófiatörténeti előadásra olyan Európa-térképet készíttessenek, amely egész Észak-Afrikát ábrázolta, keleten pedig az Indusig, és a közép-ázsiai Oxus-folyóig, a Szir-Darjáig ért (lásd *Filozófiai Atlasz*, Amman Verlag, Zürich 2004). Hiszen Al-Farabi és Ibn Sina (Avicenna), az iszlám felvilágosodás két gondolkodója "Transzoxániából" származott. Nagyon meglepődtem, amikor nem sokkal ezután, 1993 májusában a *Scientific American*ban egy középkori világtérképre, *Mappa mundi*ra bukkantam. Annak a világról adott metszete pontosan megegyezett az én Európa-térképemmel, melynek kiterjedésére elég büszke voltam. Délen Etiópiáig ért, keleten pedig, akárcsak az én térképemen, India egy keskeny

sávja volt látható, Kínának semmi nyoma.

És valóban, ha megpróbáljuk Európát kulturálisan meghatározni, és tekintetbe véve az újkori tudományos és ipari forradalmakat is, a szemléltetéshez egy bővített Európa-térkép sem volna elég. Egy egész világtalaszra volna szükség. Az említett forradalmak nem érthetőek meg például a babiloni és hellenisztikus matematika indiai továbbfejlesztése vagy egy egész sor kínai technikai találmány nélkül, a papírtól a puskaporig.

Interkontinentális szomszédság

A hagyományos európai kulturális földrajz egy ország kulturális sajátosságát két tényezővel próbálja magyarázni: a domborzattal és a klímával. Ez a magyarázat mint a Hippokratészig, az orvosig megy vissza. Hippokratész, mint minden értelmes orvos, nagy egészekben gondolkozott. Így lett ő az első európai ökológus. Sem a testi, sem a lelki egészség szempontjából nem mindegy, hogy valaki egy magashegység szűk völgyében él, vagy egy tágas síkságon, egy homoksivatagban vagy egy lápvidéken, egy hegynek a napos vagy az árnyékos oldalán. Ha kulturális fejlődésről van szó, egy egészen másféle tényező is bejön a képbe: a széles értelemben vett szomszédság. Megint csak: Európában miért Hellaszban kezdődött a filozófia és a tudomány? Mert közel volt Egyiptomhoz és Mezopotámiához. Vagy miért alakult ki Tibetben egy rendkívül kifinomult filozófia és orvostudomány, a prekolumbián államokban, az Andokban pedig miért nem? Az Andok völgyei kevésbé fekszenek magasban, és lakhatóbbak is, mint a tibeti fennsík. De egy sűrű esőerdő és a hatalmas Csendes-óceán között fekszenek. Tibet viszont India és Kína között helyezkedik el.

Ma azt gondolnánk, a térbeli távolság már nem mérvadó egy szomszédi kapcsolatban. Ugyanannyi idő alatt tudjuk körbepötyölni a fél földtekét, amennyi régen az első nagyváros eléréséhez kellett. Mindenki mindenkinek a szomszédja lett. Ha katasztrófa történik egy másik földrészen, ugyanolyan spontán késztetést érzünk a segítségnyújtásra, mintha a szerencsétlenség a közvetlen szomszédágunkban történt volna. A telefon, az internet és a televízió segítségével az ember elvileg a Föld bármely pontjáról szinte azonnal kapcsolatba léphet mindenki mással.

Globális szűrő

A kommunikáció azonban ahhoz hasonlóan működik, ahogy a tömegközlekedési eszközök. Vannak közlekedési csomópontok (pályaudvarok és repülőterek), ahol az egyes összeköttetéseket összegyűjtve és úgymond "fuzionálva" egy másik közlekedési csomópontra vezetik, ahol ismét szétosztják őket. Nem minden televíziós csatorna engedheti meg magának, hogy minden földrészen és a legtávolabbi helyeken is jelen legyen. A kisebb csatornák átveszik egy nagy, globális csatorna (BBC, CNN) képeit. A képekkel együtt ennek a csatornának a képválasztását és látásmódját is közvetítik. Minden közvetítés egyszerre szűrés is. A közlekedési kapcsolatok nyalábjai egyre növekszenek. A légitársaságok összeolvadása csökkenti a csomópontok és összekötő útvonalak számát. A könyvek esetében is hasonlóan áll a dolog. Az ember nem várhatja, hogy minden könyvet közvetlenül az eredeti nyelvről fordítsanak le egy másikra. A viszonylag kis számú beszélővel rendelkező nyelvek esetében nincs minden más nyelvre hozzáértő fordító. A *Sofie világa*¹ című filozófiai bestsellert a németen keresztül fordították le norvégból koreai és japán nyelvre. Amit eddig a német vagy akár a francia változatokon keresztül fordítottak le, az egyre inkább az

angolon keresztül talál utat más nyelvekhez. Még inkább így van ez, ha nem a fordításokról van szó, hanem arról, hogy a kiadói lektorok egyáltalán tudomást vegyenek a közepes és kisebb nyelvközösségek irodalmáról. Világszerte egyre inkább csak azt olvassák és arról vitatkoznak, ami olvasható angolul, és amivel foglalkoznak az angolnyelvű médiákban. Kartográfiai szempontból izgalmas, kultúrtudományi szempontból azonban lesújtó volna a globális kulturális kapcsolatok egyre fokozódó koncentrációját egy világtérképen ábrázolni.

¹ Jostein Gaarder: *Sofie világa*, Magyar Könyvklub, 2005, fordította Szöllősi Adrienne

Published 2006-07-26
Original in German
Translation by Zsuzsa Varro
Contribution by Magyar Lettre Internationale
First published in *du* 11-12/2005
(c) Elmar Holenstein/du
(c) Eurozine